

Az Orosz Egyház és az orosz állam

Beszélgetés Lepahin Valerijjal¹

Az állam és az Egyház közötti kölcsönös viszonyról tennék fel önnek néhány kérdést. Ön több helyütt is kijelentette, hogy eljött az ideje annak, hogy egy friss szellemiségű mű jelenjen meg ebben a témában, és nekem úgy tűnik, hogy ön is szívesen vállalkozna egy ilyen munka megírására. Milyennek szeretné látni ezt az ortodox Egyház történetéről szóló könyvet?

A fenti kérdésekre adott válaszok attól függenek, mit értünk Egyházon. Az Egyház történetéről írott könyvek többsége csupán úgy tekint az Egyházra, mint egy szociális intézményre, mint egy társadalmi szervezetre. De – Pál apostol szavaival – az Egyház Krisztus teste (Ef 1,23), azaz mindenekelőtt egy titokzatos isteni szerv és csak azután egy látható emberi szervezet. Az Egyház történetéről írott könyvekben vagy nem veszik figyelembe ezt, vagy összcsekevrik e két fogalmat, aminek az az eredménye, hogy a szervezet hibáit a szerv hibáinak tulajdonítják. Különösen akkor fordul elő ez gyakran, amikor az Egyház és az állam kapcsolatairól van szó. Pál apostolnál az Egyháznak még egy másik meghatározását is olvashatjuk: „az igazság oszlopa és crós alapja” (1Tim 3,15). Ez pedig azt jelenti, hogy a gonoszság, a bűn, a hamisság nem juthatnak be Krisztus testébe, az Egyház szervébe, ezek mindig kívül maradnak, csak parazitaként létezhetnek az Egyház testén, ez utóbbi látható emberi szervezeten.

E téma megértésében és vizsgálatában sok függ az Egyház történésznek álláspontjától. Röviden szeretnék utalni a modern filozófiai hermeneutika két korifeusának, Gadamernek és Hugo Betti-nek az eszméire. Gadamer egy nagyon sikeres szakkifejezést javasolt, az „előreértelmezés” fogalmát. Ez azt jelenti, hogy a kutatónak mindig van valamilyen előzetes viszonya a tárgy iránt, amit tanulmányozni kíván. A kutató megkísérelheti, hogy a lehető legnagyobb mértékben csökkentse ennek az „előreértelmezésnek” a szintjét, de teljesen kiiktatnia képtelenség. Én úgy vélem, hogy az Egyház történetének sok conceptualista kifejtését nem annyira a konkrét anyag elemzésével, mint inkább a szerzők „előreértelmezésével”, néha pedig előítéleteivel magyarázhatjuk ...

Az Egyházzal szembeni előítélettel?

Nemcsak az Egyházzal, hanem néha a hittel és általában Istennel szembeni előítélettel. Itt szeretnék visszatérni Hugo Betti-hez. Ő javasolta az ‘alámerülés’ terminust, amin a kutató által tanulmányozandó korszak lelki életébe való ‘alámerülést’ érti. Ha Bizáncról akarunk írni, egy időre bizáncivá kell válnunk, nem a mai ember szemével, hanem az adott kor bizánci emberének szemével kell megnéznünk a problémát.

De miért van szükség akkor egy „pseudobizánci” szemével történő interpretációra, ha hiteles adataink vannak az adott kor történészeitől, államférfiútól és íróitól, azaz a valódi bizánciakról?

Az alámerülés módszere – nem cél, hanem eszköz. Miután a kutató „felmerült” korának felszínére, a két megközelítés találkozási pontjánál keresi az igazságot – belülről, mint az esemény kortársa, és kívülről, mint egy olyan ember, aki föl van fegyverezve mindazokkal az ismeretekkel, amelyek az adott esemény utániak.

¹ Valerij Lepahin (1945) ikonkutató. Teológiai tanulmányokat többek között Párizsban folytatott. Jelenleg a JATE Szlovák Intézetének docense. Az orosz kultúra- és ikonok kutatójaként ismert. Egyesült államokbeli, francia, magyar, olasz és orosz szaklapokban eddig közel 70 tanulmánya jelent meg. Intenzíven tanulmányozta az Orosz Egyház történetét, több munkájában (egyetemi jegyzet, monográfia) is írt is erről a témáról.

Térjünk vissza az első kérdéshez!

Ha azt a célt tűzném ki magam elé, hogy az orosz ortodox Egyházzól írjak, akkor az Egyház és az állam kölcsönös viszonyának történetét nem úgy próbálnám megírni, mint a köztük lévő konfliktusok történetét (márpedig az esetek többségében éppen erről írnak a téma kapcsán), hanem mint együttműködésük és szimfonikus összhangjuk történetét.

Az állami és lelki hatalom közti szimfónia bizánci elméletére gondol!

Igen, ez egy olyan eszme volt, amelyet nem sikerült teljes mértékben megvalósítani, de számomra fontosnak tűnik maga a tény, hogy létezik ez az eszme, és mindkét fél elismeri, néha pedig törekszik is felé. Érdemes megemlíteni olyan (a régi orosz történelemben gyakori) eseteket, amikor ez az eszme realitássá vált.

Kivel kezdődne az ön által megírt „szimfóniatörténet”?

Valószínűleg Vlagyimir herceggel, bár Olga hercegnővel is kezdhethetnénk. Egy rövid beszélgetés keretében nincs lehetőségem arra, hogy nyomon kövessem (vagy csak megemlítssem) a két hatalom közti szimfónia valamennyi megnyilvánulását az orosz történelem során, ezért egyes nagyon jellemző epizódokat emelek ki az Egyház és az állam kölcsönös viszonyában. Vlagyimir herceg megkeresztelkedett, és mint az Óskronikában olvasható, „Istenfélelemben élt”. És abban az időben, olvashatjuk ugyanott, megsokasodtak a rablótámadások. Miért? Azért, mert az újonnan megkeresztelkedett herceg megtagadta a rablók halálos ítélettel történő büntetését, és ezt így indokolta: „Félek a büntől”. Gyakorlatilag Európában ez volt az első eset a halálos ítélet eltörlésére. Vlagyimir csak a „vérdíjat”, azaz a megölt rokonainak pénzbeli kártérítését hagyta meg. Püspöki tanács összehívására volt szükség, hogy meggyőzzék a nagyherceget arról, hogy Isten előtti egyéb kötelességei mellett meg kell védenie birtokain a jó embereket és büntetnie kell a gonoszokat. Miközben hangsúlyozzuk a herceg hitének őszinteségét, figyelniünk kell a lelki és a világi hatalom közt megszülető újfajta viszonyra. Az uralkodó és a pátriárka hatalma közti „szimfónia” bizánci eszméje, amely még alig érkezett meg Oroszországba, máris az első szükséges alkalommal megtestesült. A világi hatalom a nagyherceg személyében igazi kereszténynek mutatkozott meg, míg a lelki hatalom a püspökök személyében állami bölcsességet mutatott fel. Illarion metropolita ismert „Tanításában” rámutat arra, hogy Vlagyimir herceg „gyakran” és „nagy alázattal” tanácskozott a püspökökkel, és ebben nem látta hatalmának valamiféle korlátozását.

Ismertetné egy kicsit részletesebben is a szimfónia eszméjét?

Az Egyház és az állam évezredek során az ország egy testében létezett, ezért természetes, hogy kölcsönös viszonyuk problémája felmerül. Kölcsönös viszonyuk bizánci eszméjét a „szimfónia” terminus fejezi ki, amely összhangot, egyetértést jelent. Az egyik bizánci uralkodó azt mondta, hogy az Egyház és az állam olyan, mint a lélek és a test. Ennek alapján kell a köztük levő viszonyoknak is alakulnia. Teljesen nyilvánvaló, hogy az állam esetleg olyan politikát folytathat vagy olyan törvényeket hoz, amelyek közvetlenül nem érintik az Egyházat, még csak nem is említik, ezzel együtt azonban mérhetetlen veszteséget okozhat az Egyháznak. Másrészt az Egyház zavarai az állam életében is tükröződnek. Például a különböző vallási cretnemmozgalmak az állam békéjét és nyugalomát is megzavarják, és az uralkodóknak olyan intézkedéseket kell hozniuk, amelyek visszaállítják a nyugalomát. Ne feledjük, hogy Bizáncban sok olyan főpapi zsinatot, egyetemeset és helyit, amelyeken kimondottan egyházi, dogmatikai viták zajlottak, az uralkodók kezdeményezésére hívtak egybe. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez nem csupán és nem annyira jogi szimfónia volt, mint inkább a karizma szimfóniája. Különösen nagy erővel jelent meg ez az értelmezés Oroszországban. Bizáncban a pátriárka kijelölésekor nem volt újra felszentelés, míg Oroszországban fokozatosan kialakult a pátriárka megválasztásának szertartása, amely magában foglalta az újra felszentelés elemeit. Ily módon a pátriárka és a cár a Szentségek által különleges karizmát kapott Istentől, és természetesen egyetértésben kellett tevékenykedniük.

De mint Bizánc is, úgy Nyugat-Európa is számtalan példát szolgáltatott állam és Egyház közötti kölcsönös ellentétekre és nyílt harcokra.

Természetesen, hiszen az állami és az egyházi szervezetet is földi emberek irányítják. Magas tisztségeket tölthetnek be és nagy méltósággal bírhatnak, miközben a minden emberre jellemző gyengeségektől és bűnöktől ők sem mentesek. Itt egy megfigyeléscmet szeretném megosztani. Nyugaton az Egyház és az állam kölcsönös kapcsolatában az Egyház számtalan kísérletet tett arra, hogy az állam fölé kerelkedjen, bár vannak – ritkán ugyan – ellentétes példák is. Ezért Nyugaton a vallásellenes mozgalmak időnként nagyon kiéleződtek. Oroszországban az állam igyekezett jóval gyakrabban az Egyház fölé kerelkedni, és a közöttük lévő konfliktusok általában az állam hibáiból keletkeztek. Ez egyebek között azért is volt így, mert az orosz cárok az idők során úgy kezdték értelmezni a második felkenésük során kapott karizmát, mint a papság részévé válásukat.

Kérem, ne szaladjunk nagyon előre. Sok példát mutat-e fel a „szimfóniára” az Egyház története Ó-oroszországban?

Térjünk vissza a 11. századhoz. Szent Vlagyimir nagyherceg legidősebb fia, Szvjatopolk, apja halála után el akarja foglalni a kijevi nagyhercegségi trónt, és megöli két bátyját, Boriszt és Glebet. Borisznak tudomására jutott a készülődő merénylet, amikor hazafelé tartott a besenyők elleni hadjáratból. Erős fejedelmi kísérete van, mivel a besenyők kitértek a támadás elől. Kijevben szeretik és várják Borisz herceget. A kísérete azt javasolja, hogy támadják meg Svjatopolkot, foglalja el Kijevet és üljön az atyai trónra. De Borisz elengedi a kíséretét, és a halálára kezd készülni, s Svjatopolk bérencéi megölik őt majd öccsét, Glebet is. Az erre vonatkozó irodalom általában egy okot említ annak indoklására, miért nem szállt szembe Borisz Svjatopolkkal: tiszteletben tartja a hatalom idősebb jogán történő öröklésének feudális elvét. De ha figyelmesen elolvassuk az évkönyvet és Borisz és Gleb legendáját, meggyőződhetünk róla, hogy távolról sem ez az elv Borisz viselkedésének legfőbb mozgatója. Először is Boriszt államérdekek ösztönzik: nem akar zűrzavart, testvérháborút. Másodszor keresztény módjára gondolkozik, nem akarja kíséretének, Svjatopolk kíséretének és Kijev lakóinak ártatlan vérént ontani. Harmadszor fél, hogy akaratlanul is testvérgyilkossá válik, amitől nem fél Svjatopolk. Negyedszer Krisztust követve önként akarja fogadni halálát, sőt imádkozik Istenhez, hogy méltassa őt vértanúi halálra. És Borisz elfogadja a vértanúságot. Személyében az állami és a keresztény eszmék egységét látjuk, és természetesen ez utóbbi túlsúlyát. Borisz egyértelműen az Egyház titokzatos Isteni szerve tagjának tekinti magát: Krisztus parancsolatai a szívében vannak, és ezek a parancsok számára szentek.

Közvetlenül a gyilkosság után a nép Boriszt és Glebet szentként kezdte tisztelni. A görög metropolita zavarba jött, mivel szentté avatni csak valamilyen rangban lehet: vértanút, szentet vagy szent életűt. De Borisz és Gleb nem vértanúként, Krisztusba vetett hitük miatt haltak meg. Hatalmi harcban ölték meg őket. De a hercegek az egyszerű nép előtt olyan nagy tiszteletnek örvendtek, hogy körülbelül negyven év múltán vértanúkká avatták őket, ami szemléletesen bizonyítja a keresztény aszkézis orosz értelmezésének a sajátosságait. Gyakorlatilag ezzel a szentté avatással a vértanúknak egy új típusát jegyezték be.

Ha Borisz háborút kezdett volna Svjatopolk ellen, mindenki az ő oldalán állt volna: kortársai is és a jövő történészei is. De akkor nem vált volna szentté. Gondoljunk csak Bölcs Jaroszlávra, Borisz és Gleb bátyjára: ő felkelt Svjatopolk ellen, legyőzte és kiűzte az országból. Számos hőstettéért, állami és egyházi ügyéért (mint a hatalmas állam megszervezése, a Kijevi Szofia Székesegyház megépítése, az első orosz metropolita megbízása, törvénykönyv összeállítása, idegen ellenfél legyőzése, idegen nyelvek ismerete stb.) megdicsőült, de a nép között nem kapott olyan mértékű tiszteletet, mint Borisz és Gleb. Apja – Vlagyimir herceg – után Borisz tovább bővíti és pontosítja az államférfi óoros egyházi ideálját. Természetesen egy kicsit sem szeretnék árnyat vetni Bölcs Jaroszlávra. Az ő uralkodásának ideje – amikor az

Egyház élén az első orosz püspök, szent Ilarion állt – ugyancsak a szimfónia számos példáját mutatja fel.

De mégiscsak úgy tűnik, a történelem arról tanúskodik, hogy a „szimfónia” vagy a harmónia eszméjének megvalósítása csak ritka kivételként lehetséges.

Én másképp fogalmaznék: az eszme megvalósítása rendkívül nehéz, ez igaz, de mindig lehetséges – mindez az állami és egyházi hatalom szabad akaratától függ.

Talán térjünk át a mongol-tatár uralom időszakára, erre az állam és Egyház számára is oly nehéz időszakra.

A mongol-tatár iga korszaka szintén a hatalmak szimfóniájának számos példáját mutatta fel. Számomra e korszak egyik legérdekesebb egyénisége Vlagyimiri Szerapion, aki körülbelül a 13. század 80-as éveiben prédikált, azaz körülbelül negyven évvel a tatárjárás kezdete után. Egyik prédikációjában a hallgatóihoz fordul és felsorolja a mongol-tatár iga négy évtizede alatt a népet sújtó bajokat: Isten templomait szétrombolták, a szent edényeket bemocskolták, a papokat és szerzeteseket megölték, apák és fiaik vére áztatta a földet, a hercegek és hadvezérek clerőtlenedtek, az orosz harcosok megriadtak és elmenekültek, a városok elnéptelenedtek. Vlagyimiri Szerapion kitűnő retorikai érzékkel rendelkezett és értett a hallgatóság lelkesítéséhez. Annál is inkább, mert mindaz, amiről beszélt, az emberek szemé elé tárult: csak ki kellett lépni a vlagyimiri Nagyboldogasszony katedrálisból, ahol prédikált.

Testvéreink és gyerekeink sokaságát fogságba hurcolták – folytatja Szerapion –, a mezők parlaggá változtak, a kiégett falvak helyén fiatal erdők hajtanak ki, nagyságunk egyre csökken, szépségünk elenyészett, gazdagságunkat az ellenség bitorolja. A prédikáció egyre feszültebb hangulatú. De mit tegyünk hát? – kérdezi. Talán a mai olvasó azt várja, hogy ezek után Szerapion arra szólítja föl a népet, hogy fogjon össze és támadjon az őt rabságba döntő ellenség ellen. De ő így válaszol a kérdésre: szeressétek egymást, irgalmasok legyetek minden emberhez, szeressétek embertársaitokat, mint önmagatokat, testeteket őrizzétek meg tisztaságban, ne szennyezzétek be, s ha mégis így tettetek, bűnbánattal tisztítsátok meg; ne legyetek gőgöskék, ne válaszoljatok a gonoszságra gonoszsággal. Szerapion válasza váratlanul hangzik. Ugyanakkor ez az Egyház igazi hangja volt. Szerapion arra szólítja föl a nyáját, hogy értse meg, az Oroszországra zúdult bajok a bűnökért kapott büntetést jelentik. Jellemző, hogy egyetlen alkalommal sem említi a tatár szót, és ez nem a tőlük való félelem miatt van így. Isten választotta a tatárokat, hogy rajtuk keresztül küldje büntetését a népre. Bár az idegenek kegyetlenek és irgalmat nem ismerők, de nem ez a lényeg; ők csak eszközök Isten kezében. Ha most ellenük fellépnek, akkor az Isten által elküldött büntetést utasítják vissza. Isten megadja azt a lehetőséget, hogy bűnbánatot tartsunk; tehát, ha bűnbánatot tartunk, Krisztus parancsolatainak útjára lépünk, elhárítjuk a büntetés belső okát is, és akkor a külső ok Isten segítségével szintén megszűnik.

Vájon nem tarthatjuk-e ezen az alapon szent Szerapiont Tolsztoj előfutárának, hiszen az író egyik fő tanítása a „ne állj ellen a gonosznak erőszakkal” eszme volt.

Semmi közös vonás nincs Vlagyimiri Szerapion és Lev Tolsztoj álláspontja között. Szerapion nem arra szólít föl, hogy ne állj ellent, az ő álláspontja aktív: bánjátok meg bűnciteket és bízzátok magatokat Isten segítségére!

De akkor hogyan értelmezhetjük Vlagyimiri Szerapion nézetét Radonyeysi Szergyijével együtt, aki megáldotta Dimitrij Donszkojt, mielőtt a tatárok elleni harcba indult, sőt két harcost is adott neki a szerzetesek közül?

Elgondolkodtató a kérdés. Én úgy vélem, Szerapion a prédikációban együtt mutatta fel a keresztényi és az államférfiúi bölcsességet. Abban az időben még nem érkezett el a rabszolgaságtól való megszabadulás ideje, még nem fejeződött be Isten büntetésének ideje. De eltelik ezután száz év. Mi adott elhatározást és erőt Dimitrij Donszkojnak 1380-ban, hogy a Horda ellen harcba vigye a népet? Több ok közül a legfontosabbat kell megneveznünk: a

keresztény hit megvédésére való törekvés. Dimitrij Donszkoj ortodox hercegnek és az ortodoxia védelmezőjének vallja magát. Jellemző, hogy Oroszország először csak akkor tudta legyőzni a Hordát, amikor a keresztény hit védelmére kelt fel, mivel nem a politikai és területi érdekek álltak az első helyen, mint ez sok hiteles forrásból kiderül, hanem a hit. Szent Dimitrij herceg és Radonyecki Szent Szergij kapcsolata az állami és egyházi hatalom szimfóniájának egyik legfényesebb példája. A nagyherceg azt fontolgatja, hogy százötven év után az első nagy ütközetbe indul a Horda ellen. De kétségek gyötrik: eljött-e már e fontos lépés megtételének ideje. És ekkor a szenthez fordul. Szent Szergij áldása egyben azt is jelenti, hogy az Isten által küldött büntetés ideje lejárt, ugyanakkor imádságos segítséget és a győzelem ígértét is. Emellett, mint említette, Szent Szergij két szerzetest is adott a hercegnek, Alekszandr Pereszvet és Andrej Oszljab szerzeteseket, akik a kulikovói csataterén elesett többi harcossal együtt ezt a Krisztusi parancsolatot teljesítették: „Nincs senkiben nagyobb szeretet annál, mintha valaki életét adja barátaiért” (Jn 15,13).

És itt még egy kérdés merül fel. Az Egyház és az állam szétválasztásának modern demokratikus eszméje egy olyan törekvéssé növi ki magát, mely arra irányul, hogy az Egyházat egyfajta lelki rezervátumba zárja. Az Egyház viszont, mint már említettük, nemcsak szociális intézmény, hanem titkos szerv is. Az Egyháznak az *államtól* való elválasztása azzal a veszéllyel jár, hogy a *társadalomtól* választják el, és éppen ez megy most végbe a demokratikus államokban. Az erkölcsösségről vallott keresztény elképzeléseket először a politikából űzték ki, most pedig fokozatosan, de hajthatatlanul eltávolítják a társadalmi élet egyéb szféráiból is. Szent Szergij szemléletesen mutatta, hogy az Egyház, sőt még a világból kivonult szerzetes sem választja szét magát és nem is akarja szétválasztani magát a társadalomtól. Az állam számára oly nehéz órában két szerzetes *szó szerint* megszegi szerzetesi fogadalmát, de lelkiileg két fontos parancsolatot teljesít: az Isten iránti szeretetet és az embertárs iránti szeretetet. Természetesen ez egy kivételes eset és nem szolgálhat a mindenkor szerzetesek számára követhető példaként.

Meg szeretném említeni még Szent Dimitrij herceg hőstettét is. A csata előtt levetette magáról hercegi vértetét és egyszerű harcosként vívott, ezért az ütközet után nehezen találták meg a sebesültek tömegében. A nagyherceg ezzel a tettel a keresztényi alázat példáját mutatta fel, amely a Horda visszaverésének megszervezése alatt végig vezérelte. Isten Gondviselésére bízta az ütközet kimenetelét, és Isten akaratára bízta a saját életét is.

Nagyon jellemző a Dimitrij nagyherceg és Szent Alekszij metropolita közti kapcsolat is. Dimitrij kiskorúként örökölte a trónt. Gyakorlatilag szükségzerűen hosszú ideig Alekszij metropolita irányította az országot. De amikor Dimitrij elérte a felnőttkort, az állami hatalom minden konfliktus nélkül a nagyherceg kezébe került. Az is jellemző, hogy Dimitrij herceg a metropolitától is áldást kért az ütközet előtt, de fontosnak tartotta, hogy Szent Szergij áldását is megkapja. A krónikák feljegyzéseiben is, a nép emlékezetében is fennmaradt e kettős áldásról szóló megemlékezés. Ez arról tanúskodik, hogy az egyházi tekintély a Régi Oroszországban *kettősségében egy* volt: az egyházi *hatalom* tekintélye és az egyes képviselőinek belső *lelki* tekintélye. Ezek egy személyben egybe is eshettek, de meg is oszolhattak több ember között, anélkül, hogy tényleges megosztottságot idéztek volna elő.

Remélem, nem akarja azt állítani, hogy Oroszországban az Egyház és az állam között mindig ilyen felhőtlen és kölcsönösen áldozatvállaló kapcsolat volt. Elég, ha csak Rettegett Iván idejére gondolunk.

Nem, természetesen nem akarom. Szent Szergij idejében sem volt felhőtlen ez a kapcsolat. De mielőtt még Rettegett Iván uralkodásának idejére rátérnénk, nézzük meg magát a 16. század elejét. Oroszországban éppen ekkor keletkezett az első komoly, sorsdöntő konfliktus az állami és az egyházi hatalom között: felvetették az egyházi földek államosításának kérdését, amelyet az 1503-as zsinat megvitatott. Általában ezt a vitát úgy állítják be, mint a Szent Jozsef Volockij „józeffistái” és Szent Nyil Szorszkij „önzetlenjei” vezetői közti vitát.

Az utóbbi időben nagy, hiteles munkák jelentek meg, amelyekben vitatják azt a tényt, hogy e vezetők felszólaltak a zsinaton (bár természetesen jelenlétiük nem vitatható). A vita ténylegesen az állam és az Egyház között folyt, az államot megtestesítő III. Iván és az Egyházat megtestesítő püspöki és főpapi zsinat között, melynek élén Simon metropolita állt (erre hiteles bizonyítékok vannak).

De miből születhetett meg Oroszországban a világiasítás eszméje? Ne felejtjük el, hogy a 15. század második fele Oroszországban a sztrigolnyikok és a zsidózók (szombatosok) szektáival vált emlékeztetéssé. A tanításaikban tagadták a Szentháromságba vetett hitet, Jézus Krisztus isteni mivoltát, elutasították az Egyházat, a szerzetességet, a kolostorokat és az ikoniszteletet. A kutatások azt mutatják, hogy az államosítás eszméje azok között az eretneknek között született meg, akiknek a hatása alá került egy időre III. Iván is. Az egyházi és kolostori földek államosítására úgy tekintettek, mint az első lépés az Egyház gyengítésére, az állami ügyekre gyakorolt hatásának csökkentésére és mint a kolostorok és a szerzetesség elleni harc kezdetére. Az államosítás elve Oroszországban nem az államtól eredt; a szekták inspirálták, akik csak saját céljaikra használták fel az állami hatalmat és az államérdek képviselőinek színében akarták feltüntetni magukat.

Az 1503-as zsinaton az Egyház Joszif Volockij és Nyil Szorszki (az akkori idők két kiemelkedő lelki tekintélye, az ortodox Egyház szentjei) személyében világosan kifejtette álláspontját. A kolostoroknak jogukban áll *kollektív* földtulajdonnal és más birtokokkal rendelkezni, hogy módjukban álljon a jótékony adakozás; a kolostoroknak – és az Egyháznak általában – az állam mellett meg kell őrizniük a társadalmi javak elosztásában való részvételüket (Joszif Volockij álláspontja). Azok a szerzetesek, akik magányosan szeretnének élni, a szerzetességek egy másik formáját választják, a remetelak magányosságát, és ebben az esetben nekik minden tulajdonról le kell mondaniuk (Nyil Szorszki). III. Iván bölcs döntést hozott: az állam még egyszer elismerte és meghagyta az Egyház tulajdonjogát. Az elkövetkező évszázadok során a kolostorok saját pénzükön koldusok czreit táplálták, gyermek és idősek számára otthonokat hoztak létre, gyönyörű templomokat emeltek, amelyekben ma is gyönyörködhetünk. Egyedül csak Joszif Volockij kolostora 700 rászorultat etetett az éhínséges esztendőkből. Én úgy vélem, hogy az orosz történelemnek ez az epizódja ugyancsak az állam és az Egyház szimfóniájának lehetőségéről tanúskodik.

Lehet, hogy a kérdés nem szorosan kapcsolódik beszélgetésünk témájához, de nem tudok nem rákérdezni a „Moszkva – a harmadik Róma” elvére, amely éppen III. Iván uralkodása idején keletkezett.

Nem, nem. Ez a kérdés nagyon is szorosan kapcsolódik a témához. E formula lényegét nem érthetjük meg igazán, ha nem kapcsoljuk hozzá a két hatalom szimfóniájának eszméit. Mindenekelőtt szeretnék utalni arra, hogy Konstantinápoly – a második Róma – nemcsak második Rómának számított, hanem új Jeruzsálemnek is. (Ilarion metropolita „A törvényről és a malasztról” szóló prédikációjában már a 11. században Új Jeruzsálemnek nevezi Konstantinápolyt). Konstantinápoly Rómának nevezése arra utalt, hogy Konstantinápoly a Római Birodalom államhatalmának örököse, míg az Új Jeruzsálem elnevezés azt hangsúlyozta, hogy ez a szent város – a Kereszténység lelki, misztikus központja. Csírájában már itt látjuk megfogalmazódni az állami és egyházi hatalom szimfonikus együttlétének eszméjét.

Borisz Uspenszkij professzor úr munkáira szeretnék hivatkozni, aki meggyőzően mutatta be, hogy a „Moszkva–harmadik Róma” koncepciójának megfogalmazása két metropolitára, Zozsimra és Szimonra vezethető vissza; tehát gyakorlatilag ez a megfogalmazás a 15. század 90-es éveiben, azaz körülbelül 30 évvel Filofej sztarc előtt körvonalazódik, akinek pedig a történelemszék e formula megfogalmazását tulajdonítják.² Kezdetben, Konstantinápoly

² Vö. Lásd erről bővebben Filippov Szergej tanulmányát: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban.

bukása miatt, Moszkva óvatos volt az új Konstantinápoly elnevezés használatával kapcsolatban, de mert Konstantinápoly – új Róma és új Jeruzsálem, Moszkvát *új Jeruzsálemnek* kezdték nevezni! És csak valamivel később, Szimon metropolita nevezi harmadik Rómának. Így tehát a formula kikristályosodása az egyházi eszme állami eszmévé történő átalakulásának nyomvonalán halad.

Szeretném szó szerint idézni Filofej sztarec 1523-ban mondott szavait: két Róma elvesztett, a harmadik áll, negyedik pedig nem lesz. Először is, meg kell jegyeznünk, hogy a híres sztarec a „második Róma” – azaz Konstantinápoly eleste után írja levelét, azaz szavaiban mindenekelőtt az a tény tükröződik, hogy 1453-ban a törökök elfoglalták az ortodoxia védőbástyáját, a Bizánci Birodalom fővárosát. Másodszer az említett szavakban az is kifejezésre jut, hogy *keresztény* államok buktak el. Az eszme, amit a sztarec megfogalmaz, nem annyira egyházi, mint inkább egyházi-állami jellegű. Hiba lenne, ha ebben az eszmében csak Oroszország nagyhatalmi ambícióinak kifejezését látnánk. Harmadszor a nagyherceg az ortodox állam feje, ezért a sztarec szavaiban a nagyherceghez intézett felhívás is van, hogy teljes mértékben tudatosuljon benne nemcsak világi, hanem egyházi elhivatottsága is, azaz az ortodoxia oltalmazójának kell lennie. A pátriárka (akkor az orosz Egyház élén még a metropolita állt) a hit dogmatikai tisztaságát védelmezi az Egyházon belül, a cár pedig megvédi az Egyházat a külső ellenségtől. Csak egy példát említek. A rosztovi püspök, Vaszian bátorítja a bizonytalanokodó III. Vaszilijt, hogy indítsa támadást 1480-ban Ahmat kán ellen azért, mert „Ahmat pusztítja a kereszténységet” (emlékezzünk vissza Szent Szergij áldására, amivel Dimitrij Donszkojt éppen száz évvel ezelőtt a csatába küldte). Vaszilij elindul a csatába, amely sikeresen végződik, és ezzel lezárul a Hordának történő adófizetés korszaka. Itt is nyilvánvaló a világi és egyházi hatalmak közötti viszony szimfóniája.

De miért nem lehet negyedik Róma? Nem rejlik-e ebben a moszkvai Oroszország messianisztikus álma?

A keresztény világ hosszú ideig úgy tartotta, hogy a világ vége a világ teremtése utáni 7000. évben jön el. Az új időszámítás szerint ennek 1492-ben kellett volna bekövetkeznie (7000=5508+1492). Még a Paszcháliát is csak 1492-ig számították ki. Amikor pedig megértették, hogy a világ végének dátuma teljes egészében Isten kezében van és semmiféle emberi számításnak nem lehet alávetni, akkor új Paszcháliát alkottak a nyolcadik évezredre, amelyet szintén utolsóknak tartottak. Ily módon az az állítás, hogy „nem lesz negyedik Róma”, nem Moszkva valamiféle legyőzhetetlen erejébe vetett hitből fakad, hanem az akkori kor eszkatologikus elképzeléseiből.

Most talán rátérhetünk Retteggett Iván idejére.

Először még szólnunk kell Retteggett Ivánnak az Egyházhöz és a hithez való viszonyáról. Több kortárs is hangsúlyozza a cár rendkívüli istenfélelmét. Ivan Vasziljevics naponta hosszan imádkozott egy külön Kereszt-kápolnában, miközben bilincsekkel sanyargatta magát. Nem mulasztotta el az istentiszteleteket. Amikor a cár hosszabb időre átköltözött az Alekszandrovi rezidenciára, az ottani életet szerzetesi mintára szervezte meg: maga írta meg a kolostori szabályzatot, korán kelt, hogy harangozzon a reggeli istentisztelethez, étkezések idején a régi hagyomány szerint maga is felolvasott a szentek életéből. A kortársak azt is tanúsítják, hogy maga a cár is szerzetességre vágyott és kolostorba akart vonulni. A cár „egész Oroszország apójának” nevezte magát. Több egyházi zsinatot is egybehívott (közük a híres Sztoglavij szobor-t) a felgyülemlett egyházi problémák megoldására, maga terjesztette elő a megvitatandó kérdések listáját és személyesen vett részt az üléseken.³ Egyházi költő is volt, aki kánonokat és sztichirákat írt, például Szent Péter, Moszkva metropolitájának tiszteletére, és czekek

AETAS, 1995. 3. 5–31.; illetve Sisák Gábor és Filippov Szergej forrásközlését: Filofej szerzetes. Levél a orosz napokról és órákról. AETAS, 1995. 3. 127–136.

³ Lásd ebben a számban a Sztoglav című forrásközlést.

az énekeket a cár halála után még évtizedekig énekelték a templomokban. Egyébként Retteggett Iván idősebbik fia a papság kérésére megírta Szent Antalnak, az akkori híres Szinai kolostor apátjának legendáját, liturgiáját és dicsőítőénekét. Retteggett Iván szeretett kolostorokba zárándoklatokra járni, pénzadományokkal támogatta a kolostorokat és templomok építésére is felajánlásokat tett. Sajátos viszony fűzte a cárt a híres moszkvai jurogyivijhez (jurogyivij = Istenért bolond), Vaszilij Blazsennijhez, akinek a Vörös téren álló templom viseli a nevét, és amikor a szent elhunyt, Iván maga vitte a koporsóját ...

De hogy fért ez össze a kegyetlenséggel?

Ez a kérdés mindenekelőtt a cár személyiségével függ össze, én pedig nem szeretnék eltérni a témától. Csak annyit szeretnék mondani, hogy a kutatók számításai szerint Retteggett Iván idejében három-négyezer embert végeztek ki. Természetesen minden egyes emberi élet abszolút értéket képvisel, és nem szándékozom mentegetni Retteggett Ivánt. Mégis összehasonlítóképp emlékeztetni szeretnék arra, hogy ugyanabban a 16. században Franciaországban egyedül csak Szent Bertalan íjszakája a fentinel is több ember életét követelte a Brit Enciklopédia adatai szerint. De térjünk vissza a mi témánkhoz. Retteggett Iván volt az első koronázott cár, őt kenték fel első ízben cárrá (rajta végezték el először a cárrá szentelés szertartását). A koronázási szertartásban különös hangsúlyt kap a cár világi szerepe mellett az egyházi elhivatottsága is. Fontos része a szertartásnak a hit megvallása: a cár először a templomban elmondja ünnepélyesen a Hitvallást, majd aláírja, és megőrzésre átnyújtja a pátriárkának (vagy metropolitának). Retteggett Iván és Makarij orosz metropolita kapcsolatában is a szimfónia és kölcsönös megértés számos példáját láthatjuk. De Szent Makarij 1563-ban bekövetkezett elhunytja után az Egyház iránti fokozott felelősségérzettől indítva, valamint az egyházi és állami hatalom egységének fontosságát átérzve, Retteggett Ivánban olyan vágy alakult ki, hogy az Egyház fölé kerekedjen. A cár elkezdte leváltani a neki nem tetsző püspököket, saját belátása szerint kezdi kinevezni őket, majd ugyanezek is kegyvesztetté válnak. Ezzel együtt azt is meg kell említenünk, hogy éppen Retteggett Iván idejében született meg egy újabb szertartás, a „szamárháton vonulás” Virágvasárnapon. A püspök samárháton ülve, mintegy a Jeruzsálembé bevonuló Krisztus élő ikonját ábrázolva, ünnepélyes menet élén a Kreml Nagyboldogasszony katedrális felé vonult. A szamarat pedig maga a cár vezette kantárjánál fogva. Ebben a szertartásban egyrészt benne rejtett az állami hatalom egyfajta megalázkodása a lelki hatalom előtt, másrészt a cár a maga részéről nagy megtisztelésnek érezte ezt az cseményt. Retteggett Iván a kevésbé kedvelt püspökei mellett is részt vett a menetelésben. Egészében véve Ivánnak az egyházi hierarchiához való viszonya élete alkonyán mintegy komor előjelévé vált Péter egyházi reformjainak, amelyek másfél évszázad múlva következtek be.

Úgy gondolom, nem mehetünk el szólanul Nyikon pátriárka tevékenysége és a közte és Alekszej Mihajlovics cár közötti kapcsolatok mellett sem. Ez a korszak gazdag anyagot ad beszélgetésünk témájához.

Természetesen, ugyanakkor ha röviden is, de beszélni kell a 17. századi „zavaros idők”-ről. Az állam előtt felbecsülhetetlen érdemeket szerzett ebben az időben Germogen pátriárka, aki nemcsak az Egyház hangja volt, hanem a Haza hű fiának hangja és a polgári társadalom lelkiismerete is. Abban az időben, amikor sok bojár, a moszkvai sereg, a kozák csapatok átálltak Ál-Dimitrij oldalára, a pátriárka az orosz föld minden zugába eljuttatott hivatalos leveleit tette meg fegyvercivé. Ezekben a levelekben leleplezte a névbitorlókat, arra hívta fel a népet, hogy védje meg az ortodox hitet; a pátriárka nem írta alá azokat az okmányokat, amelyek ártottak volna Oroszország állami érdekeinek, és az ő aláírása nélkül a dokumentumok érvénytelenné váltak. A pátriárkát bezárták a Csudov kolostorba, de ezután is küldte leveleit. És ezek a levelek hallatlan nagy szerepet játszottak a népfelkelő csapatok létrehozásában és Moszkva felszabadításában. A pátriárkát halálosan megfenyegették, hogy ellenlevelet adjon ki, amelyben megparancsolja a népfelkelőknek, hogy oszoljanak szét, de ő nem tel-

jesítette ezt a követelést, és éhhalálra ítélték. Germogen pátriárka példája mutatja, milyen sokat tehet egy ember lelki tekintélye is az állam érdekében. Amikor az állami hatalom részben elbizonytalanodott, részben megbénult, részben pedig esküszegő és áruló lett (Ál-Dimitrijnek, és nem a törvényes örökösnek, Borisz Godunov fiának téve esküt), akkor a pátriárka nagy államférfiúi bölcsességről tett tanúságot, és személyiségével mintegy pótolta, kiegészítette a hatalmak szimfóniájából kieső láncszemet. Itt megengedek magannak egy kis lírai kitérőt. A Vörös téren, a Vaszilij Blazsennij Székese egyház előtt található Moszkva felzabadozóinak, Minyinnek és Pozsarszkijnak az emlékműve. A herceg ül, Minyin pedig állva hívja őt, hogy legyen a népfelkelők vezetője. Amikor erre az emlékműre nézek, Minyin és Pozsarszkij között kissé beljebb ott vélem látni a népfelkelők lelki vezetőjének, Szent Germogen pátriárkának magas és erőteljes alakját is.

Arra gondoltam, hogy mielőtt Nyikon pátriárkáról és Alekszej Mihajlovics cárról beszélnék, röviden meg kellene emlékeznünk a Romanov dinasztia első orosz cájáról, Mihail Fjodorovicsról, hiszen abban az időben az ő apja volt a pátriárka. Valószínű éppen ebben az időben valósult meg teljes mértékben a szimfónia eszméje.

Éppen hogy nem. Mihail Fjodorovicsot 1613-ban 16 éves korában koronázták meg. Apja, Filaret pátriárka, 1610-től 1619-ig lengyel fogságban volt. Amikor a pátriárka visszatért, gyakorlatilag ő vállalta át az egész ország és az Egyház irányítását is. A szimfóniában csak két azonos nagyságú hang lehet, itt viszont egész más volt a helyzet.

Viszont maga Alekszej Mihajlovics cár figyelt fel Nyikon pátriárkára, amikor még egy vidéki kolostor apátja volt, megszerette és magához vette. A cár Nyikont hosszú időig „kiváltságos barátjának” nevezte, majd amikor Nyikon pátriárka lett, feljogosította az „őfelsége” titulus használatára. Együtt gondolták át és vitatták meg a liturgikus könyvek javításának és a szertartások görög megfeleltetésének reformjait. Nem volt minden abszolút zökkenőmentes a kapcsolatukban, de az mégis a szimfónia sok szép példáját mutatta fel. Az orosz Egyházban a reformokkal kapcsolatban bekövetkezett szakadás okairól most nem fogok beszélni, ez egy önálló téma. A reformok talaján a pátriárka és a cár között nem volt ellenvélemény és ellentmondás. De 1666-ban zsinatot hívtak össze, amely jóváhagyta Nyikon pátriárka valamennyi reformját, magát Nyikont viszont elmarasztalta és megfosztotta a pátriárkai méltóságtól. Mi is történt hát?

A cár és a pátriárka közti ellentét, amely konfliktussá nőtte ki magát, 1656-58-ban kezdődött és éppen amiatt, mert nem egyformán értelmezték az egyházi és állami hatalom közötti összefüggés lényegét. Alekszej Mihajlovics cár egyre inkább igényt tartott az egyházi ügyek irányítására is. Megkísérlem négy pontban megfogalmazni a cár és a pátriárka álláspontját. A cár: a) a cár legfőbb gondja: az Egyházzal való gondoskodás, mert ha az Egyházban minden rendben lesz, akkor az állam is erős lesz; b) a cár bízta meg a pátriárkát az egyházi ügyek vezetésével és különböző előjogokat adományoz neki; c) a cárnak hatalmában áll, hogy alattvalóin keresztül bíraskodjon világi ügyekben a papság fölött (kivétel a pátriárka); d) a cár belátása szerint egyházi méltóságokat adományozhat és nevezhet ki. Amint látjuk, ez nem egy egyszerű kísérlet az egyház ügyeibe való beavatkozásra, hanem határozott törekvés a pátriárka helyett az Egyház irányításának átvételére. Mit válaszolt Nyikon? a) az Egyházzal való gondoskodás, az Egyház vezetése és ügyeinek intézése nem a cárra, hanem a papságra tartozik, mivel a cár csak az Egyház egy tagja; hiszen nem a papokat szentelik fel a cár kézrátételével, hanem a cárokat szentelik fel a papok; b) a cár nem „bízhata meg” a pátriárkát az Egyház irányításával, mivel a pátriárka nem a cártól kapja a rangját, hanem az egyházi zsinattól; c) a cárnak nincs joga arra, hogy ítélkezzen a papság felett; valamennyi egyházi kánon szerint az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak a papok; d) a cárnak ugyanúgy ahhoz sincs joga, hogy a neki tetsző embereket válassza ki és állítsa különféle egyházi rangokba, mivel ez az Egyház belügye.

A cárral vitázva Nyikon többször megismételte a következő formulát: „a papság *nagyobb* a királyságnál”. A történészek átalakították ezt: „a papság *feljebb van* a királyságnál”, és ezen az alapon majdnem egyhangúan azzal vádolták Nyikon pátriárkát, hogy az állami hatalomra pályázik, azzal vádolták, hogy a cár fölé, az állam fölé akar kerekedni. Ugyanakkor sem a tények, sem Nyikon okleveleinek vagy a kor más okiratainak figyelmes olvasása nem erősítik meg ezt a következtetést. Nyikon egyáltalán nem úgy viszonyult ehhez a kérdéshez, mint ahogy róla gondolják, hogy ki áll magasabban, a cár-e vagy a pátriárka? Nyikon azt írta, hogy a cár és a pátriárka közül egyik sincs magasabban a másinál, mert hatalmuknak közös forrása van – Isten. És éppen ez a kettőjük közti kapcsolat szimfóniájának záloga. A cár „feljebb van” az állami ügyekben, de mert az állami reformok komoly következményekkel járhatnak az Egyháza nézve is, a cár a pátriárkával tanácskozva hoz döntést, hiszen a pátriárka jobban fel tudja mérni az Egyházat érintő lehetséges következményeket. A pátriárka az Egyházon belül „van feljebb” a cárnál, de a legfontosabb döntéseket itt is a cárral tanácskozva hozza, mivel az egyházi reformok kihatással lehetnek az államügyekre is. Tehát csak az Egyházon belül „magasabb a papság a királyságnál” (egyébként elfelejtettem megemlíteni, hogy ezeket a szavakat tulajdonképpen Aranyuszájú János mondta). Hiteles bizonyítékok vannak arra, hogy Nyikon pátriárkai méltósága *megalázásának* tartotta a világi állami ügyekkel való foglalkozást. Ez pedig egy alkalommal történt, amikor a cár hadjáratba indult, és az állami teendőket két évre Nyikonra bízta.

A cár és a pátriárka közötti konfliktus jellegét úgy tudjuk megmagyarázni, hogy visszatérünk a „Moszkva – a harmadik Róma” formulához. A cár számára ezekben a szavakban az első és a második Róma nagyhatalmi ereje testesült meg; a pátriárka számára Moszkva elsősorban új Jeruzsálem, szent város. Nem véletlen, hogy amikor a cár és a pátriárka közötti konfliktusok elkezdődtek, Nyikon Moszkvától nem messze kolostor építésébe kezdett, és Új Jeruzsálemnek nevezte. A kolostor fő székcegyházát a jeruzsálemi Krisztus Feltámadása mintájára tervezték meg, a környéket pedig a jól ismert földrajzi nevekkkel nevezték el: Kedron, Getsemáné, Golgota stb. A cár nem tagadta Új Jeruzsálemet, de mintegy be akarta vonni az Új Rómába és feloldani abban. Nyikon hangsúlyozni akarta az egyházi hatalom önállóságát és azt, hogy Jeruzsálemet nem lehet Rómába beolvasztani.

Ha nem tévedek, a két hatalom közötti szimfónia eszméjét fejezi ki az orosz címer is!

Természetesen, a kétfejű sas a szimfónia jelképe. Egy testen két fej van, rajtuk koronák, a cár és az egyházi hatalom jelképei, de fölöttük emelkedik még egy nagy korona, amely arra emlékeztet, hogy nem maguktól ered a hatalmuk, hanem Istentől származik. És ez a nagy korona a szimfónia legfőbb feltétele.

Lehetséges lenne-e és hogyan az orosz címert ma újjáéleszteni, az új államban jelképpé tenni?

Természetesen a mai demokráciától, többek között az orosz demokráciától is idegen a monarchia eszméje, az egyházi hatalomra való gondolás is. Ezért a címeren csak egyfejű, korona nélküli sas lehetne. Egyébként Jelcin egy alkalommal megpróbálta az orosz címer szimbolikájának valamiféle naiv magyarázatát adni: a sas azért kétfejű, mert Oroszország Európa és Ázsia között van és mindkét irányba néz. A koronáról hallgatott.

Beszélgésünk során olyan érzésem támadt, hogy Ön együttérzéssel viszonyul Nyikonhoz.

Nem is együttérzésről van itt szó, hanem történelmi igazságról. A forradalom előtti történészek döntő többsége a monarchia szempontjából, a vitában győztes Alekszej Mihajlovics cár pozíciójából ítélte meg Nyikont. A forradalom után az Egyház történelmi szerepéről semmi pozitívum nem lehetett állítani. Nyikon pátriárka „ügyének” igazságát csak a közelmúltban kezdték helyreállítani. Mindenekelőtt Züükin professzornak a 30-as években Varsóban kiadott összefoglaló munkáját említeném.

Eddig legbósszabban Nyikon pátriárkáról beszélte. Miért?

Úgy gondolom, az a tény, hogy a cár és a pátriárka közötti konfliktus a cár javára dőlt el, nagy szerepet játszott a hatalmak közötti szimfónia megromlásában és az azután következő péteri reformok sikerében, amelyeknek során az Egyházat besorolták más szociális intézmények közé, ezek egyikévé, de nem a legfontosabbá tették meg.

Beszéljünk erről részletesebben, hiszen éppen I. Péter alakja állt mindig is a szlavofilek és a nyugatosok vitáinak középpontjában.

Igen, ez így van. De nem szeretnék a szlavofilek és a nyugatosok vitájára gondolva eltérni a témától, ezért Péterrel csak mindenekelőtt az általa bevezetett egyházi reformok tükrében foglalkozom most. 1700-ban meghalt Adrián pátriárka, és az új pátriárkát csak 217 év múlva választották meg. Péter nemcsak hogy nem gondolt az egyházi hatalommal való szimfóniára, hanem még a pátriárka megválasztását is eltörölte. Így Oroszországban a monarchia a nyugati típusú abszolutizmus útjára lépett. Az egyházi ügyek irányítására Péter egyházi személyekből Zsinatot hozott létre, nem sokkal később pedig ennek élére hivatalnokot, a szindódus miniszteri hatáskörű vezetőjét állította, aki személyesen a cár hatalma alatt állt. Ez a hivatalnok kezdetben felügyeleti és ellenőrző feladatot látott el, de idővel gyakorlatilag az Egyház irányításának az élére állt. Az Egyház irányításának ez a formája nemcsak egyszerűen idegen volt az orosz egyházi tudat számára, hanem ellentmondott az egész ezeréves egyházi kánonnak is. Ez az állam hallatlan beavatkozását jelentette az Egyház valamennyi belügyébe. Retteggett Iván csak leváltotta a neki nem tetsző püspököket, Alekszej Mihajlovics irányítani akarta az Egyházat, fia, Péter pedig egyik hivatalnokára bízta az Egyház irányítását.

Péter másik egyházi reformja az egyházi földek államosítása. Ezt Péter csak elkezdte, II. Katalin fejezte be. Az Egyházat megfosztották azoktól az anyagi eszközöktől, amelyek a jótékonykodás, az egyházi építkezések számára szükségesek voltak, és az Egyház teljes pénzügyi függőségbe került az államtól.

Még egy problémát említek. Gyakran mondják, hogy Oroszországban az uralkodó hatalma a monarchiában különösen *szakralizált*. De először is Nyugat-Európában is bárhol megtalálhatjuk az egyeduralgó szakralizálását, elegendő csak a francia abszolutizmust megemlítenünk. Oroszországban egyébként egyetlen cárt sem avatott szentté az Egyház, míg a katolikus naptárban találunk szent királyokat. Másodsor valamennyi történelmi dokumentum azt tanúsítja, hogy az uralkodói hatalom aránytalanul nagy és valamiféle karikatúrisztikus szentesítésc (amely az Egyház és az állam számára is veszélyes) Péterrel kezdődött, a pátriárkai intézmény eltörlésével, a szimfónia eszméjének megsértésével. Péter megparancsolta, hogy atyának szólítsák, pedig így csak a papokat lehetett nevezni; néhány okmányban Legfőbb Bírának nevezték, holott ez csak Jézus Krisztus lehet; Péter megparancsolta a szakállak leborotváltását, ezt pedig úgy tekintették, mint annak az isteni képmásnak az eltorzítását, amelyre az Isten az embert teremtette; bizonyítékok vannak arra is, hogy Péterről ikonokat festettek és úgy tisztelték, mint szentet; és még az általa épített várost sem úgy emlegették a cár életében, mint Szent Péter apostol városát, hanem mint I. Péter szent városát. És még sok-sok ilyen példa van. Péter miután megszüntette a patriarchátust nemcsak a pátriárka hatalmát vette át, hanem azt akarta, hogy földi istennek tartsák. Mint Borisz Uszpenskij megállapítja, Péter tevékenységének sok vetülete nem kulturális forradalom volt, hanem egyazon kultúrán belüli anti-viselkedés. Ezért nemcsak a raszkolnyikok, hanem a lakosság széles rétegei is antikrisztusnak tartották Pétert.

Teljesen nyilvánvaló, hogy Péter számára az Egyház mindenekelőtt olyan *szervezet* volt, amelyben ő egyrészt vetélytársat, másrészt a reformok megvalósításának útjába állított zavaró elemet látott. Péter nem foglalkozott azzal, milyen romboló erje van a reformjainak az egyházi *szerv* számára. Az Egyház pedig nem tudott nem szembeszállni a reformokkal, mivel látta, milyen pusztítást végeznek belső misztikus felépítésében. Én úgy vélem, az orosz monarchia 1917-es megdöntését előkészítő tényezők egyike éppen az, hogy Péter eltörölte a patriarchátus intézményét. Egyrészt épp Péterrel kezdődik el Oroszországban a palotaforra-

dalmak sorozata, és az orosz trónt nemcsak a trónon, hanem Oroszországban is véletlenül odakerült emberek foglalják el, másrészt ténylegesen éppen Péter hagyta magára a cárt a 20. század eleji forradalommal.

Hogyan viszonyul Ön a monarchiához mint irányítási formához? Néha az a benyomásom, hogy együttérzően.

Jobbnak látnám, ha nem az én személyes viszonyomról beszélénk, hanem arról, hogyan értelmezik Oroszországban a monarchiát. Nem neves meggyőződéses monarchista államférfiak vagy egyházi személyiségek véleményére támaszkodom. Írókra hivatkozom. Például Puskin ezt mondta: „Mire való, hogy egyikünk magasabbra kerüljön az összes többinél, és még magánál a törvénynél is? Azért, mert a törvény merev fa, a törvényben az ember valami kemény és nem testvéri hangot hall. Egyedül a törvény szó szerinti betartásával nem sokra mész; megszegni vagy nem teljesíteni viszont senkinek sem szabad; ezért kell a felsőbbrendű irgalom, amely enyhíti a törvényt ... A teljhatalmú egyeduralkodó nélküli állam – automata ... A teljhatalmú egyeduralkodó nélküli állam ugyanaz, mint a karmester nélküli zenekar.” Vagy itt van Gogol: „Az uralkodó, aki mindent megszerzett az államában, mindenféle rangú és rendű embert, és aki mindent, ami csak az államban van, saját testvérévé formált, lélekben is szenvedve mindenkiért ... a szenvedő népéért, az ilyen uralkodó a szeretetnek elsőprő erejű hangján szólal meg, egyedül ezt a hangot képes felfogni a beteg emberiség és ennek az érintése nem fáj a sebeknek, csak ez tud megbékéltést hozni minden társadalmi réteg számára és ez tudja tisztán csengő zenekarrá formálni az államot.” Hogyan határozzák meg az írók a monarchia lényegét? Először is a monarchia Jakab apostol szavainak realizálása: „Az irgalmasság diadalmaskodik az ítéleten” (Jk 2,13), ez a törvény fölé emelkedő szeretet. Másodszor ez a társadalmi béke és az egység alapja és záloga. Én úgy gondolom, ilyen a monarchia lényegének tipikus orosz felfogása. Hasonló véleményeket nemcsak az íróknál találunk, hanem az Oroszország történelmén végigvonuló államférfiaknál és politikai személyiségeknél is.

Mi a véleménye, miben gyökerezik a monarchiához való ilyen viszonyulás?

A monarchiáról szóló tanítás a Szentírásra nyúlik vissza: a monarchista hatalom forrása – Isten. Maga az Úr választotta királlyá Sámuel, majd Dávidot, és elküldte Sámuel, hogy felkenje Dávidot (1Kir 9-16). Tehát az uralkodó Istentől kapja hatalmát, ő csak *rendelkezik* az Isten által neki adott hatalommal. A cári hatalom ilyen felfogása vezérfonalként vonul végig az egész orosz történelmen. Pavl Florenszkij atya például így írt: „Az orosz nép tudatában az egyeduralom nem jog által biztosított jog, hanem Isten által kinyilatkoztatott tény, – Isten kegyelme, nem pedig emberek által szabott feltétel, így a cár egyeduralma nem jogi, hanem hitbeli fogalom, a hit szférájába tartozik, és nem hit nélküli előfeltételekből alakul ki, amelyek a társadalmi vagy állami hasznot nézik.”

Rettegett Iván egyik levelében, melyet az akkori lengyel királynak, Báthory Istvánnak címzett, hangsúlyozta, hogy az ő hatalma Istentől van, Istváné viszont az őt megválasztott népetől. Iván, akit csak nemrég szenteltek cárrá, fontosnak tartotta, hogy szembeállítsa az öröklött és a választott monarchiát, természetesen az előzőt értékelve többre.

De mi a rossz a választott monarchiában? Hiszen a választott királyt is felszentelik a királyságra. Vagy vegyük például az 1613-as évet Oroszországban, éppen akkor választották az első cárt a Romanov-dinasztiából.

Az első cár felszentelése – a cári nemzetség, a dinasztia felkenése. A hatalmat Istentől kapja, és csak Isten veheti vissza tőle (mint Saulnál). Az öröklött hatalomnak az a hivatása, hogy szimbólum és reális erő legyen, amely egyesíti a népet a trón körül, igyekszik a minimálisra csökkenteni az állam számára romboló erejű hatalmi harcot. A cárt nemcsak az állami ügyek irányítására szentelik fel, hanem az ortodoxia védelmére is. A választott uralkodó viszont a néptől kapja a hatalmát. De a népnek a Szentírás szerint nincs ilyen hatalma (például a nép csak egy időre választhatott magának vezért); az igazi hatalom Istennél van. A cár választása csak gyctleneg esetben lehetséges: ha kihalt a dinasztia, ami Oroszország

esetében is fennállt. Emlékeztetem rá, hogy olyan hercegi dinasztiát kerestek és annak a képviselőjét, amelyik nem idézett volna elő ellentéteket, és *egyhangú döntéssel*, nem pedig *szavazás* útján Mihail Fjodorovicsot „hívták meg uralkodni”. Jellemző, hogy a törvényesen választott cárok – Borisz Godunov, és a zavaros idők korszakában Vaszilij Sujszkij – misztikus kételyeket váltanak ki Istentől származó kiválasztottságukat illetően, és ezért nem válnak új dinasztia megalapítóivá. Egyébként éppen akkor jelennek meg az álcárok. Akkor, amikor Mihail Fjodorovics személyével kapcsolatban elfogadott tény, hogy nem a nép választotta ki, hanem Isten. Többek között egy másik változat is felmerült: egy másik dinasztia képviselőjének, a lengyel Vladiszlavnak a meghívása az orosz trónra. Mindez a cári hatalom szakrális jellegének megértéséről beszél.

És miért nem vált mégsem Vladiszlav orosz cárrá?

Én úgy vélem, több tényező mellett azt a lehetőséget kell megemlítenünk, hogy sérült volna az állami és az egyházi hatalom közötti szimfónia. Vladiszlavtól az Ortodoxiához való csatlakozást követelték volna, de mégis fennmaradt volna a veszély: képes lenne-e az *Ortodoxia megőrzésének* feladatát teljesíteni?

Ha Oroszországban ilyen óvakodva fogadták a választott cári hatalmat, akkor valószínű, a demokráciát elfogadhatatlan kormányzati formának tartják!

Én úgy vélem, az Ortodoxiában egyszerűbb a demokráciához való viszony, mivel valamennyi modern demokrácia teljes mértékben a világi állam elveit vallja; nem igénylik, hogy hatalmuk isteni eredetű legyen. Az Egyház teljes mértékben el van választva az államtól, az Egyháznak a társadalmi tudatra gyakorolt hatásmechanizmusa maximálisan lefékezett és semlegesített. Az egyházi szolgálat szempontjából természetes feladatok elvégzésére az egyházi falakon kívül úgy tekintenek, mint a személyiség elleni erőszakra, a lelkiismereti szabadság megsértésére vagy vallási propagandára. Természetesen az Egyház azt szeretné, ha az állam élén olyan hatalom állna, amelyik Istent vallja éltető forrásának és úgy fogja fel a szolgálatot, mint Istennek végzett szolgálatot, és amelyik a mennyei hierarchia mintájára épülne (természetesen anélkül, hogy mennyeinek tartaná magát). Akkor talán újra feléledne a hatalmak szimfóniájának emléke. De másrészt úgy vélem, a történelem azt mutatja, hogy az Egyház mint szerv, mint Krisztus titokzatos teste nincs egyenes függésben az állami irányítás formájától, sőt még az államhatalomnak az Egyházhoz való viszonyától sem. A Kereszténység első évszázadaiban, amikor a keresztényeket kegyetlenül üldözte az államhatalom, a tömeges üldözések sem tudták megállítani a keresztény hit terjedését. Vagy egy másik példa: Oroszországban a forradalom előtt kb. 70 millió hívő volt. Mint ön is tudja, a Szovjetunióban évtizedeken keresztül példátlan harcot folytattak a hit ellen, az Egyház ellen.⁴ Voltak olyan időszakok, amikor Oroszország területén nem volt egyetlen működő kolostor sem, templom pedig a forradalom előtti 100 000-ből 100 maradt; emberek százszázait kínozták meg hitük miatt, bűntetőtáborokba vagy ideggyógyintézetbe zárták őket. Mindezek után nemrég egy clavult ateista brosúrában azt olvastam, hogy a hívők száma a Szovjetunióban a 80-as évek elején kb. 70 millió volt. Természetesen figyelembe kell venni a lakosság létszámának növekedését is, de a számok egybecsése mégis meglepő. És még egy utolsó példa. Nemrég egy francia nyelvű folyóiratban, a „L'actualité religieuse”-ben egy ilyen statisztikát fedeztem fel: a mai demokratikus Franciaországban csak a lakosság öt százaléka vallja magát hívőnek. A demokrácia, úgy hírlik, teljes szabadságot biztosít az Egyháznak és a vallásnak. Ennek ellenére a statisztika azt mutatja, hogy ilyen szabadság mellett az Egyház fokozatosan elhal. A bolsevik tilalmak idején az Egyház a legkegyetlenebb üldöztetések ellenére is fennmaradt.

⁴ Lásd erről bővebben folyóiratunk 1991. 1. számában: Tóth Szergej: Az egyház kálváriája Oroszországban. AETAS, 1991. 1. 213–216.

És hogy viszonyul azokhoz a fel-felröppenő hírekhez, hogy Oroszországban elképzelhető a monarchia visszaállítása?

Én úgy vélem, hogy Oroszországban a nyugati típusú abszolutisztikus, alkotmányos vagy nominális-monarchia – amelyeket néhány országban láthatunk – nem lehetséges. Az egész eddigi beszélgetésünkéből, úgy vélem, az világlik ki, hogy az ősi hagyományokhoz híven Oroszországban csak *Ortodox monarchia* képzelhető el. De jelenleg egy ortodox cár számára Oroszországban hiányzik az ortodox nép és az ortodox cárság is. A mai körülmények között egy egyeduralkodó megválasztása vagy meghívása inkább élné, mint enyhítené a szociális és vallási ellentéteket és nem oldaná meg a felgyülemlett problémákat.

Térjünk vissza arra a témára, milyen az Egyház és az állam kölcsönös kapcsolata Oroszországban. Úgy tűnik, II. Katalin egyeduralkodását is érintettük már.

Az állam majdnem az egész 18. század során arra törekedett, hogy ne csak ellenőrzése alá kerítse az Egyházat, állami intézménnyé, szervezetté alakítsa, hanem igyekezett maximálisan meggyengíteni. Az abszolút monarchia már nem tudott eltűnni maga mellett ilyen tekintélyes crót, mint az Egyház. Az egyházi földek teljes államosítása II. Katalin idején befejeződött. Puskin véleményét szeretném idézni, ugyanis ő semleges embernek számíthat az Egyház és az állam közötti konfliktusban. Így ír: „Katalin üldözte a papságot, ezzel saját végtelen egoizmusának áldozva, és a kor megfosztotta a papságot független ingóságaitól és korlátozta a kolostorok bevételeit, hatalmas csapást mért a nép *felvilágosítására*.” Puskin szerint, márpedig ő mély gondolkodó volt, Katalin nemcsak táplálta a felvilágosodást, hanem az Egyház elleni harcával meg is semmisítette.

Az Egyház számára a romboló reformok csak I. Pál trónra jutásával szűntek meg. Az orosz uralkodók ortodox uralkodónak és az Ortodoxia védelmezőinek vallják magukat, anyagi eszközökkel, jogilag és morálisan támogatják az Egyházat, de az Egyházzal való igazi összhangról már nem lehet beszélni. Nem lehet szimfónia a felkent cár és a tudtával ki-nevezett Zsinat között. A 19. század a pszeudoszimfónia példáját mutatja fel, amikor is az Egyháznak csak tanácsadói hangja van, az utolsó szó és a végső döntés mindig a cáré.

És a szimfónia eszméje örökre kihalt Oroszországban?

Nekem úgy tűnik, a 19. század visszatért a szimfónia eszméjéhez, de nagyon bátortalanul és nagy kételyekkel. A patriarchánus visszaállításának lehetőségét először a jól ismert szentimentalista író és történész, Karamzin hangoztatta. A hatalmak szimfóniájáról írtak a szlavofilek, de ők nem tudatosították egyértelműen, hogy a patriarchátust vissza kell állítani. A cári hatalom számára pedig II. Miklós idegen volt ez az eszme. Az Egyház és az állam kölcsönös viszonyával Oroszországban elsősorban az írók és a költők, nem pedig az államférfiak foglalkoztak.

Tudna példákat mondani?

Csak kettőt, ha megengedi. Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című regényében Ivan Fjodorovics Karamazov és Paiszjij atya szavaival bontakoztatja ki a következő eszmét. A kereszténység első századaiban az Egyház csak szervezet volt. Amikor Konstantin császár a kereszténységet államvallássá kiáltotta ki (313-ban), azonnal felmerült az Egyház és az állam kölcsönös kapcsolatának problémája; az Egyháznak mint szervezetnek is meg kellett szerveznie magát. A két hatalom kölcsönös viszonyának egész története nem más, mint az államnak az a törekvése, hogy az Egyházat mint az intézmények egyikét olvassza magába. A modern államban – mondja Dosztojevszkij Iván szavaival – az Egyház „csak valamiféle sarkot foglal el, azt is felügyelet alatt”. De milyen ideális változatot kínálnak Dosztojevszkij hősei? Az államnak a tevékenységét Krisztus törvényeire kell alapoznia, az államnak fokozatosan „újja kell születnie, felemelkednie” az Egyházig, méltóvá kell válnia arra, hogy „Egyházzá legyen”. Nem mélyülök most el Dosztojevszkij eszméinek elemzésében. Ez sokkal bonyolultabb és átgondoltabb, mint amilyennek ebben a rövid ismertetésben tűnik. Egy ilyen lehetőség

reménye ma még inkább utópisztikusnak tűnik, mint valaha is. De jellemző a szimfónia eszméje iránti fogékonyság.

Még egy nagy költő és művészeti teoretikus, Vjacseszlav Ivanov (1866–1949) elképzelését említeném, aki az ideális társadalmi szerkezetnek a *hagiokráciát* tartotta. Ezt a terminust Ivanov a demokrácia mintájára alkotta. A hagiokrácia (a görög *agiosz* = szent szóból) a szentek hatalma. Mivel a szenteknek nemcsak élettapasztalatuk van, hanem krisztusi bölcsességük is, csak a szenteknek van vitathatatlan tekintélyük, csak ők rendelkeznek a helyes gondolkodás és a jövőbelátás adományával, csak ők képesek arra, hogy lássák a meghozandó döntések valamennyi lehetséges hátrányos következményeit is. Természetesen Ivanov szintén utópista. Az íróknak czeket az álmaim azért mondtam el, hogy rámutassak, hogy az orosz gondolkodás sohasem felejtette el a szimfónia eszméjét és nem adta fel a nyugati demokrácia alternatíváinak keresését.

Nincs-e ez valamiképpen összefüggésben a Szent Oroszország eszméjével?

Úgy vélem, igen. De mit is jelent a Szent Oroszország? Ez semmiképp sem egy adottság. Oroszországban sohasem értelmezték így a Szent Oroszország fogalmat. A Szent Oroszország a hit szférájába tartozik. Emlékezzünk csak Tyutcsjev híres verssorára: „Oroszországban csak hinni lehet”. Hiszen hinni abban lehet, amit nem láthatunk, amit még csak várunk, amit remélünk. A Szent Oroszországba vetett hit nem tagadja és nem is huny szemet az orosz ember bűnössége fölött. A Szent Oroszország eszméje, úgy vélem, a keresztény antropológiából ered, amire eddig kevés figyelmet fordítottak. Az ember Isten képmére és hasonlatosságára teremtett. A bűn elfedte az emberben Isten képmását, isteni hasonlatosságát. De amikor elismerjük az ember nyilvánvaló bűnösségét, nem tagadhatjuk és nem is kell tagadnunk azt, hogy láthatatlanul, belülről, potenciálisan szent. A szentek már pusztá létezésükkel is tanúsítják, hogy Isten képmása nem végérvényesen ment tönkre az emberben, hogy újra lehet teremteni, és ez a lehetőség minden ember számára nyitott. De ugyanezt az eszmét hordozza magában a Szent Oroszország fogalom is. A Szent Oroszország – Oroszország Isteni képmása, ez az a része, amely az Utolsó Ítéletkor elnyeri a Mennyek Országát. És ilyen „képmása” minden országnak van: minden népnek van Istentől való elhivatottsága. Ezért én úgy vélem, hiba ebben az eszmében valamiféle nemzeti büszkeséget látni. Hiszen ha néha úgy beszélnek is a Szent Oroszországról, mint adottságról, akkor az orosz templomokra és kolostorokra, az orosz egyházi művészetre, az orosz szentekre, a sztarecekre és zarándokokra gondolnak. De ez ismét csak hit kérdése. A Szent Oroszország – Oroszország lelke, egy ideál, amelynek elérésére hívják a népet. Egy efféle hasonlatot vonhatnánk: a nyugati civilizáció kultúrájának csúcsára a géniuszot állítja, a nyugati humanista kultúra gyümölcsét, míg az orosz kultúrában ezt a helyet a szent foglalja el. Ezért az ideál sem a zsenialitást, hanem a szenteléttséget célozza meg. Oroszországban is tisztelik a lángelmét, hiszen tehetségük, adományuk Istentől ered (bár ezt felhasználhatják például tömegpusztító fegyverek föltalálására), de többre becsülik a szenteket, akik a bűn legyőzésével a gonoszra kozmikus méretű csapást mértek. Tehát eltérő ideálokról kell beszélni, és nem nemzeti büszkeségről. Szeretném még hozzáfűzni: a Szent Oroszországról alkotott elképzelés azzal az ősi hittel függ össze, mely szerint a világot a szentek imái tartják fenn, a szentek imái képezik azt az erőt, azt az Isteni energiát, amely a világot visszatartja a katasztrófától. És amint a földön nem lesznek szentek, amikor elhal az ima – a világ elpusztul. A Szent Oroszország eszméje itt eszkatológikus távlatot kap.

Nem gondolja, hogy az Ön által rajzolt kép (most nemcsak a Szent Oroszországra, hanem az egész beszélgetésünkre gondolok) túlságosan rózsaszínű?

Én inkább azt mondanám, nem rózsaszínű, hanem egyoldalú. Hiszen már beszélgetésünk elején megállapodtunk abban, hogy nem a konfliktusokról fogunk beszélni, hanem a szimfóniáról (a konfliktusokkal úgyis eleget foglalkoznak a történelemkönyvek). Ezenkívül szeretnék még rámutatni néhány megoldottnak tartott kérdésre, amelyek véleményem szerint

vitathatók és további tanulmányozást igényelnek. A kép még egyoldalúbb lenne, ha a szimfónia más példáit is felsorolnám, hiszen jóval több van belőlük. Talán ilyen példákkal kellene felhívítani az államiség szempontjából írt történelmet.

Térjünk át a 20. századra. Én úgy vélem, a forradalom sok olyan eszmével végezni akart, amelyekről ma beszélünk.

A hatalmak közötti szimfónia témájára visszatérve, szeretném felidézni, hogy a patriarchátus visszaállításának gondolata a század elején merült fel, és 1917-ben választották meg Tyihont, akit azóta szentté avattak. Ez azt mutatja, hogy az orosz társadalomban az utolsó kétszáz évben érződött valamiféle hiány, és homályosan ugyan, de élt az a felismerés, hogy az Egyháznak az élére fej kell. De a pátriárka megválasztása (november) előtt nyolc hónappal lemondott a trónról az orosz uralkodó. Az ország elvesztett egy vezetőt, de nyert egy másikat. Ebben a pillanatban hatalmas jelentősége volt e ténynek, mivel azonnal a bolsevik forradalom után üldözni kezdték az Egyházat.

Nem lehetne erről egy kicsit részletesebben hallani?

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Oroszországban az államhatalom pártállami, bolsevista hatalommá vált. A hatalom struktúráiba az embereket ideológiai motívumok alapján választották ki, a hatalom a végsőkig ideologizált volt. A bolsevik ideológia fő alkotóeleme az ateizmus volt. Az ateizmust úgy állították be, mint a tudományos gondolkodás legújabb eredményét, és erőszakos állami eszközökkel terjesztették a társadalmi élet minden területén. Míg Pétertől kezdve az állam csak gyengíteni akarta az Egyházat, hogy könnyebben irányítható legyen, addig a bolsevikok az Egyház megsemmisítését tűzték ki célul. 1918 januárjában a pártállami hatalom dekrétumot fogadott el az Egyház és az állam, az Egyház és az iskolák szétválasztásáról. Azt hihetnénk, hogy a bolsevik állam egyszerűen a nyugati demokráciák útjára lépett, de valójában ez a lépés az Egyház elleni tervszerű és törvényesített támadás kezdete volt, amint azt az „Egyházi Közlöny” még abban az évben megírta. A fenti dekrétum értelmében az egyházközösségek többé nem rendelkezettek tulajdonnal, az Egyházat megfosztották a jogi személynek járó jogoktól, minden egyházi tulajdont államosítottak, megtiltották a hitoktatást az iskolákban. Nem véletlenül nevezték el a dekrétum megvalósításával megbízott osztályt „likvidálási osztálynak”.

Abban az időben folyt Moszkvában a Helyi Egyházi Zsinat.⁵ Minden egyházmegyéből olyan híreket kaptak, hogy tömegesen végzik ki a papokat. 1918 januárjában a Kijevi Barlangkolostortól nem messze kegyetlenül meggyilkolták Vlagyimir (később szentté avatott) kijevi és halicsi püspököt. Testén két golyó által ütött és három szurony által okozott halálos sebet találtak. Petrográdban élve eltemették negyven papot. A „Permi Egyházmegyei Híradó” felsorolja a hitukért elesettek névsorát: Andronyik érsek, Feofán püspök, 10 protoierej, 41 pap, 5 diakónus, 4 szoltárolvasó, 36 szerzetes. Minden egyes név mellett borzalmas részletekre utaló megjegyzéseket találunk: „vízbe fojtották”, „szuronyokkal agyonszurkálták”, „puskatussal agyonütötték”, „az epitrachilonnal megfojtották”, „halálra fagyasztották”, „szablyákkal szétszabdalták”; helyenként kiegészítés kíséri e megjegyzéseket: „maga ásta sírját”. A kivégzések indoka mindig sablonos volt: „ellenforradalmi tevékenység miatt”. De a fennmaradt iratokból az derül ki, hogy az „ellenforradalmi tevékenység” nem egyéb volt, mint szilárd hit, egyházi szertartásokon végzett szolgálat vagy részvétel, az egyházi ünnepek megtartása, körmeneten való részvétel, templomban elhangzott prédikáció. A fenti részletek tanúsítják, hogy nem politikai gyilkosságokról van szó. Szentségtörő, gyalázkodó jellegük azt mutatja, hogy nemcsak az Egyház mint az állam számára „kényelmetlen” szervezet ellen folyt a harc, hanem az Egyház, mint Krisztus Teste ellen, Krisztus ellen. Tyihon voronyezsi érseket felakasztották az ikonosztáz fő ajtajára, vele együtt megkínózták az egyházmegye 160 papját.

⁵ Lásd erről bővebben folyóiratunk e számában a Vlagyiszlav Cipin: Az Orosz Ortodox Egyház történetéből című írást.

Nyikolszkij Grigorij papot szájon keresztül lelőtték, ezzel a felkiáltással: „Mi is megölhetőztünk téged!” Majdnem a végtelenségig sorolhatnánk az ilyen és ehhez hasonló példákat. 1919 elejére húsznál több püspököt öltek meg. 1917 és 1940 között megöltek vagy nyomtalanul eltűnt 205 főpap és körülbelül 200 000 pap és szerzetespap. Természetesen ezek az adatok még további pontosításra szorulnak.

Úgy tudom, az üldözések nemcsak az embereket érintették, hanem sok régi építészeti emléket is elpusztítottak, értékes ikonokat semmisítették meg.

Igen, a gyűlölet vak. A dekrétum kihirdetése után megkezdődött a templomok bezárása. Legtöbbször minden magyarázat nélkül zárták be őket, néha formális okokkal indokolták a bezárást vagy a lebontásokat. Például a bontásoknál „városrendezési tervre” hivatkoztak (egyébként Moszkvában néhány templom helyén a mai napig is üres pusztaság van); nem engedték restaurálni a templomokat, majd rossz állapotukra hivatkozva lebontották őket; gyárat építettek a templom köré és a templomot átalakították a gyár egy üzemévé. A bezárt és le nem rombolt templomokat legjobb esetben hangversenytermekké, mozikká, klubokká, levéltárakká, múzeumokká (gyakran ateista múzeumokká) alakították át, rosszabb esetben lakóépületekké, gyárakká, garázsokká, tüzelőraktárokká. Moszkvában még a 60-as években is három olyan nyilvános illemhely üzemelt, amelyeket templomokban alakítottak ki. Itt is a szentségek meggyalázását látjuk. 1931-ben felrobbantották Moszkva legnagyobb székesegyházát, a Megváltó Krisztus Székesegyházát, amely körülbelül negyven évig épült. Napjainkban helyreállították. Tervbe vették a Vörös téren található Vaszilij Blazsennij Székesegyház lebontását is. 1939-re 80000 templomból csak 100 működő maradt, ez 0,12%. Néhány egyházmegyében egyetlen működő templom sem maradt.

A kolostorok sem kerültek el a templomok sorsát. A forradalom előtt Oroszországban 1200-nál több kolostor volt, 1938-ra egyetlen működő kolostor sem maradt. A kolostorokat koncentrációs táborrá, fiatalkorúak büntetőintézetévé, üzemekké, gyárakká alakították. Előfordult, például Vlagyimirban is, hogy egy kolostor a KGB rezidenciájává vált, és egészen a 90-es évek elejéig fennállt. A moszkvai Kreml területén két kolostort és néhány templomot bontottak le, köztük a főváros legrégebbi templomát is. Sok kolostort egyszerűen bontott építkezési anyaggá alakítottak.

A templomok és kolostorok megsemmisítése során sok ikont és freskót pusztítottak el. Ebben is az Egyház szentségeivel szemben elkövetett szentségtörő vandalizmust látjuk. Mielőtt elégették volna az ikonokat, kiszúrták a rajtuk ábrázolt szentek szeméit, szájukba cigarettát raktak, rájuk lőttek. A múlt nyáron ismerősömnél az ikonsarokban két helyen átlőtt ikont láttam. Nem restaurálják, az átlőtt ikon előtt imádkoznak.

Szólna-e pár szót az „istentelen öt éves tervről”?

A pártállami hatalom olyan nagy jelentőséget tulajdonított az Egyházzal folytatott harcnak, hogy a soron következő öt éves tervet (1932–1937) „vallásellenes öt éves tervnek” nevezték. Sztálin kijelentette, hogy Oroszországban 1937-re el kell felejteni Isten nevét. De a lakosság körében végzett felmérés azt mutatta, hogy a templomok bezárása és a repressziók ellenére a falvak lakóinak 70–80 %-a, a városok lakóinak 50 %-a hívőnek vallotta magát. Az öt éves terv nem érte el a kitűzött célját.

De éppen Sztálin változtatta meg a háború idején az egyházpolitikát.

Igen, de én itt nem Sztálint, hanem a háborút hangsúlyoznám: a háború arra kényszerítette az ateista államot, hogy enyhítse a „likvidálási politikát” az Egyházzal kapcsolatban. Amikor Németország támadása miatt Sztálin a néphez fordult, „elfelejtette” a szokásossá vált „elvtársak” megszólítást, és a feledésbe merült egyházi megszólítást alkalmazta, „testvéreim”. Sztálint persze nem az Egyház iránti gondoskodás mozgatta, hanem a félclem, hogy elveszíti a háborút. Tíyhon pátriárka 1925-ben bekövetkezett halála után nem engedélyezték a hatalmak új pátriárka megválasztását. És lám, 1943-ban új pátriárkát választottak. Megkezdődött a templomok, kolostorok megnyitása, a püspökök és a papok egy részét kiengedték a börtö-

nökből, táborokból, száműzetésből, megnyílt a teológiai egyetem, és engedélyezték egy egyházi lap kiadását (ez időre már minden egyházi oktatási intézményt bezártak, és minden újság és folyóirat kiadását megszüntették). 1949-re az országban körülbelül 15 000 működő templom volt már.

Úgy tudom, hogy Hruscsov idején az állam újra megkísérelte, hogy visszatérjen a korábbi egyházpolitikára.

Igen, ezek már újabb üldözések voltak. Ahogy Sztálin azt mondta, hogy 1937-re elfelejtik Isten nevét az országban, úgy Hruscsov is ígéretet tett, hogy 1980-ban a televízióban bemutatja a legutolsó papot. Újra megindult a templomok tömeges bezárása, „a dolgozók kérésére”, úgy hogy 1963-ra kb. 2 000 maradt. Üldözték az egyszerű hívő embereket is. Vannak olyan ismerőseim és barátaim, akiket vallásos meggyőződésük miatt kizártak az egyetmről és ideggyógyintézetbe zárták őket.

Mennyit változott az állam politikája a „peresztrojka” idején?

A peresztrojkával véget ért az Orosz Egyház 70 éves „babiloni fogsága”, ahogy az újságírók nevezték. Az állam visszaadja az Egyháztól törvénytelenül elvett templomokat és ingatlanokat. Templomok tízezrei nyíltak meg, és több mint 300 kolostor. De ezeket nemcsak egyszerűen restaurálni kell, hanem rendszerint romokból kell helyreállítani. Virágzó templomokat és kolostorokat vettek el, és romokat adtak vissza. És az Egyháznak a maga erejéből kell újjáépíteni őket. Ma is sok probléma maradt még az állam és az Egyház közötti kapcsolatban, de erről már nem szeretnék beszélni. Beszélgetésünk témája kimerült. A szimfónia feladásba merült, és most már csak valamiféle megegyezésekről, kölcsönös tárgyalásokról és együttműködésről lehet beszélni ott, ahol ez lehetséges az állam és az Egyház között.

Köszönöm a beszélgetést.

Az interjút készítette: Tóth Szergej